

Fás-erdős legeltetési rendszerek a magyar nyelvű néprajzi irodalom tükrében

A külterjes állattartás és a fásszárú növényzet összefonódása az állattenyésztéssel egyidősnek tekinthető egész Európában, így hazánkban is. A fás-erdős legeltetési rendszerek (*silvopastoral systems*) részét képezik a fás legelők és a legelőerdők üzemeltetése, az erdei legeltetés, a makkoltatás, a vadgyümölcsök és a lombtakarmány gyűjtése, továbbá minden olyan tevékenység, melynek során a fásszárú növényzet és a legeltető állattartás összekapcsolódik valamilyen módon. A 20. század során a külterjes legeltető állattartás drasztikus mértékben történő visszaszorulásának következtében ezek a tevékenységek sok helyen már csak történeti adatokból ismertek. Magyarországon a 21. század elejére jelentősen visszaszorult a fás-erdős legeltetési rendszerek használata, de az utóbbi évek agrártámogatásai, innovációs lehetőségei, illetve maga a külterjes állattartás értékeinek felismerése újra középpontba helyezte gyakorlati és elméleti szinten ezt a fajta agrárerdészeti rendszert. Ebben a fejezetben a magyarországi fás-erdős legeltetési rendszerek 19. és 20. században jellemző elemeit mutatjuk be a néprajzi adatok alapján.

.....
 A külterjes állattartás értékeinek felismerése újra középpontba helyezte ezt a fajta agrárerdészeti rendszert

A néprajzi kutatások számos szerepe közül kiemelkedően fontos az, hogy forrásként tudnak szolgálni a mindenkori utókor számára olyan szellemi vagy tárgyi kulturális örökségről is, melyeknek fontossága vagy szükségessége egy időre visszaszorul vagy teljesen a feledés homályába kerül (Andrásfalvy 1984; Berkes al. 2000; Bürgi & Grimm 2007; Drew & Henne 2006). Ezek közé tartoznak a magyarországi fás-erdős legeltetési rendszerek is, melyek fontosságára több néprajzkutató is felhívta a figyelmet, Tálasi (1939), Petercsák (1977), Andrásfalvy Bertalan (2007, 2009). Ez a külterjes legeltetési forma évezredek óta

Kasztói-őstölgyes fás legelő, Bogyzsló (Tolna megye)

meghatározza Európa erdősült tájainak gazdálkodását, természeti és kulturális örökségét is (Vera 2000). Jelenleg a legfontosabb vidékfejlesztési innovációs módok között tartják számon a fás-erdős legeltetési rendszereket, mint az agrárerdészeti rendszerek egyik típusát, melynek keretében a fásszárú növényzet és állattartás kapcsolódik össze időben és térben igen változatos módon, gazdálkodásbeli igényektől, jogszabályoktól és táji adottságoktól függően (Burgess et al. 2013, den Herder et al. 2017). Erről is szól az EU Vidékfejlesztési Programjának 1305/2013-as rendelete (European Commission 2013). Ennek háttérében az áll, hogy felismerték a fásszárú növényzet nélkülözhetetlen szerepét a külterjes legeltetésben, amely hozzájárul a természetkímélő, fenntartható, egészséges élelmiszert szolgáltató és kiemelkedő természeti és kulturális értékkel bíró mezőgazdálkodás folytatásához (Fagerholm et al. 2016). Európa számos régiójából rendelkezésre áll gazdag irodalom a fás-erdős legeltetési rendszerek egykori és jelenlegi működésére, típusaira (Hartel & Plieninger 2014). Ezeknek az európai fás-erdős legeltetési rendszereknek legfőbb négy típusa: zárt erdők legeltetése (*closed forest grazing*), makkoltatás (*pannage*), terebélyes, több-

nyire idős fák jellemezte fás legelők (*wood pastures*), cserjés ligetes fás legelők. Mindezekhez táji adottságtól függően szorosan hozzátartozik a lomb- és avargyűjtés takarmánynak és/vagy alomnak, illetve vadgyümölcsök (makk, vadkörte) gyűjtése takarmányozás vagy emberi fogyasztás céljából (Mosquera-Losada et al. 2009, Hartel & Plieninger 2014).

Kutatásunk célja, hogy feltárjuk, a magyar néprajz tudomány milyen információval rendelkezik a fás-erdős legeltetési rendszerekre vonatkozóan. Munkánk során a Magyar Néprajz irodalomjegyzékében és a Néprajzi Értesítő és Etnográfia tartalomjegyzékében kerestünk rá fás-erdős legeltetési témakörű cikkekre, majd a további cikkek irodalomjegyzékeit, illetve a szerzők bibliográfiáját áttekintve gyűjtöttük össze a témakörben megjelent írásokat. A kutatás nagy részét 2007-2008-ban végeztük az Országos Széchényi Könyvtárban. További kiegészítő keresést 2016. telén végeztünk. Jelen tanulmányban az összegyűjtött irodalomból agrárerdészeti rendszerek innovációs célkitűzéseivel leginkább egybeeső gazdálkodási módokat tekintettük át elsősorban a népi

gyakorlat szemszögéből. A feldolgozott források alapján jellemzően 18-19. és 20. század első felére vonatkozó adatokat ismertettünk. A tanulmányban nem térünk ki az erdei kaszálásra, illetve a témakörhöz kapcsolódó társadalmi, népművészeti és folklórisztikai kutatásokra. Jelen tanulmányunkkal egyrészt szeretnénk rámutatni, hogy a fás-erdős legeltetési rendszerek a magyar táj és népi kultúra szerves részét képezik. Másrészt pedig, hogy a régebbi néprajzi adatok ismerete a jelen kutatás és a jövő innovációnak (pl. agrárerdészet) hatékony kidolgozásához is hozzá tud járulni.

Tudománytörténet

A néprajzi kutatások kezdetben nem fókuszáltak a pásztorok hagyományos ökológiai tudására és a legelőgazdálkodásra. Az erdőben legeltető, a terebélyes fa alatt deleltető vagy a makkoltató pásztor elsősorban mint tárgyakon, énekekben és mesékben megjelenő motívum vált ismertté a folklórkutatásoknak köszönhetően (Herman 1914, Malonyai 1911, Madarassy 1935, Békefi 2011). A fás-erdős legeltetési rendszer kutatása a domb- és hegy-

vidéki tájak tájhasználatának feltárásával indult meg (Ébner 1933, Gunda 1938, Tálasi 1939). A tanulmányok többsége az 1930-40-es évek tájékán, majd 1960 és 2000 között jelent meg. 1959-ben „Az erdő néprajza” című módszertani útmutató kiemelten foglalkozik a témakörrel kapcsolatos kérdésekkel és szakirodalommal (Erdélyi 1959). Többnyire egy-egy táj monografikus feldolgozásában, állattartással vagy erdőhasználattal kapcsolatos

.....
A pásztorvilágot mindig
egyfajta társadalmi elkülönülés,
sokrétűség, valamint alá- és
főrendeltségi viszonyok
jellemezték
.....

fejezetekben írtak a fás-erdős legeltetési rendszerről. A legtöbb információ a Bakony (Tálasi 1939, Herkely 1941, Vajkai 1959, Hegyi 1978), a Belső-Somogy (Takáts 1986), a Sárköz (Andrásfalvy 2007), a Beregi-sík (Csiszár 1974), a Mátra (Petercsák 1984), a Bükk (Petercsák 1986) és a Zemplén (Szabadfalvi 1968a), a Felső-Tisza vidék (Bellon 2003), a Hajdúság (Sza-

badi 1960, Penyigei 1980) és a Kiskunság (Tálasi 1936, Nagy-Czirok 1959) vidékéről származik. A levéltári kutatások során elsősorban a 18-19. századi anyagokat használták fel a kutatók (Takács 1980), de egyes esetekben korábbi, pl. 14-15. századi források is feldolgozásra kerültek (Belényesy 2011). A néprajzi gyűjtések a 19. század végétől a 20. század első felére vonatkozó információkat mutatnak be (Takáts 1986). A közölt cikkek mellett paraszti és pásztorcsaládból való visszaemlékezések is rendelkezésre állnak (Gaál 2003, Tamás 2009). A múzeumi adattárakban elhelyezett kéziratos anyagok feltárása további értékes források felfedezéséhez vezethet (pl. Máté Gábor közlése: Takács Lajos 1983).

Legeltetést végző emberek

A pásztorvilágot mindig egyfajta társadalmi elkülönülés, sokrétűség, valamint alá- és főrendeltségi viszonyok jellemezték. Az elkülönülést a munkavégzés helyszíne (falutól távol eső legelők), jellege (folyamatos jelenlét a legelőn, a jószágok mellett) és a pásztorkodással járó kulturális és viselkedésbeli eltérések eredményezik (Paládi-Kovács 1993). A sokrétűséget többféle tényező határozza meg, például a pásztorkodás megszervezése, a pásztor személye és a jószág fajtája. A pásztorkodás hagyományosan inkább egy foglalkozásnak tekinthető, mint különálló és egységes szakmának. Megszervezését az üzemszervezeti keretek messzemenően meghatározzák, történhet családi, közösségi, illetve egyéni keretekben.

A családi alapú legeltetés során gyerekek, fiatal legények és az idősebb korosztály tagjai végezték napi szinten a család jószágainak őrzését. Ezt a legeltetést *kézből való* vagy *egyéni legeltetésnek* is nevezik. Ez a fajta legeltetési gyakorlat országszerte elterjedt volt (pl. Őrség, Bakony, Baranya, Sárköz, Mátra, Bükk, Bereg) (Imre 1955, Csiszár 1974, Hegyi 1978,

Petercsák 1983, Andrásfalvy 2007). Ennek során a család idősebb vagy fiatalabb tagjai végezték a legelő jószágok őrzését, olykor egyedül és általában a falu hasonlókörű és feladatú „béreseivel” összeverődve, naponként hazajártak. Előfordult, hogy hosszabb időszakra, hónapokra vagy akár évekre is kiköltöztek az „erdőre legeltetni” (Csiszár 1974, Hegyi 1982, Andrásfalvy 2007). A magyar gazdálkodásban és társadalomban betöltött szerepét mutatja, hogy a fiatal legények egyéni legeltetésben való részvételét és a határban való szabad mozgását a 19. század során igyekeztek korlátozni, ám valójában csak a tsz-ek megalakításával és a legeltetés felhagyásával szűnt meg ez a rendszer (Csiszár 1974, Hegyi 1978, Andrásfalvy 2007). Ide kapcsolódik a liba- és kacsafélék legeltetése is, amelyet többnyire a család nőtagjai végeztek (Hegyi 1978, Békefi 2011). Ez a fajta egyéni, családra alapuló legeltetési rendszer az 1970-es évekre már jelentős mértékben visszaszorult, és lényegében mára el is tűnt az országban (Varga et al. 2016).

A közösségi legeltetésnek két formája van. Az egyik a *szerre való legeltetés*, amikor a közösség tagjai a jószágokat közös nyájba csapják, és a tulajdonosok felváltva legeltetnek a tulajdonolt állatok vagy azok tejtermelésének arányában (Tamás 2009). A közösségi legeltetés

Sertéslegeltetés az 1970-es évek elején Olaszfalu (Veszprém megye) határában fekvő fás legelőn

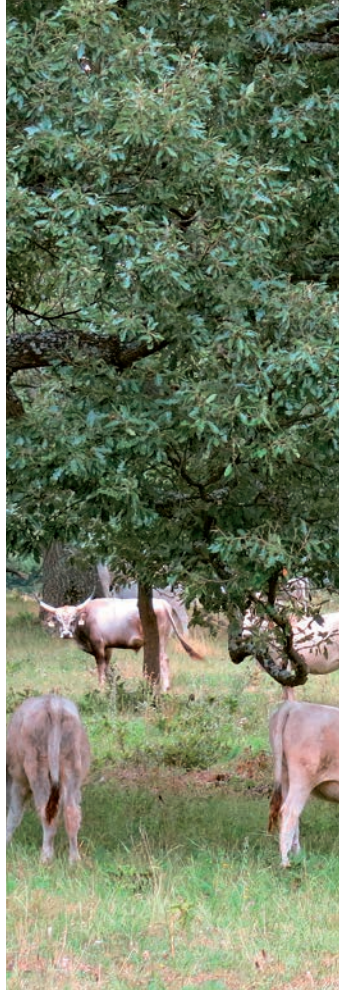
A sertések közül a 19. század közepén már eltűntek azok a tájfajták, melyek magyarországi fás-erdős legeltetési rendszerben fejlődtek ki

másik, egyben legismertebb módja, amikor a tulajdonosok (egykor a közbirtokosság, uradalom intézője, legelőtársulat, majd a tsz vagy jelenleg kft vagy magántulajdonos szervezésében) közösen fogadnak fel és fizetnek *fogadott pásztort*, akinek kizárólagos feladata a jószágok legeltetése és ahhoz kapcsolódó tevékenységek (gyógyítás, elletés). A fogadott, hivatásos pásztorral történő legeltetés során külön fogadtak a kijáró szarvasmarhákhoz csordást, a rideg gulyához gulyást, a kijáró sertésekhez kondást és volt, ahol a makkoltatásra fogadtak makkoltató kanászt vagy a juhokhoz juhászt (Takáts 1986, Paládi-Kovács 1993, Gaál 2003, Petercsák 2003). Ezeket a szakosodott pásztor munkákat egy-két kivételtől eltekintve férfiak végezték és végzik. Magatartási pásztoroknak nevezik azokat, akik saját maguk legeltetik saját gulyájukat vagy nyájukat. Erre is van több példa Magyarországon (pl. Sáfian család Hajdúsámsonban, vagy Márffy Bence Lovason).

A családos pásztoroknál a feleségtől a gyerekekig, mindenki kivette részét az egész éves munkafolyamatban (Tamás 2009). Fiúgyermek kicseri koruktól kezdve részt vettek a jószágok őrzésében, és 10 évesen már komolyabb létszámú nyáját is legeltették. Amikor egy gyermek *„elbírta a tarisznyát, meg a baltát”*, pásztorrá tették a családi munkamegosztásban. Többnyire a fiatalabb leányokat és fiúkat bízták meg a libák és kacsák őrzésével. Ez a fajta legeltetési munkamegosztás egészen az 1970-es évekig élt, azóta jelentősen megkopott és megváltozott (Hegy 1978).

A karcagi Márki juhászcsalád munkamegosztásáról így ír Cselényi Barnabásné (Béres Mihányné Márki 2006): *„A Márki családban a juhászat nem csupán a napi teendők elvégzését jelentette, hanem életforma volt. Generációk során át olyan közösség volt ez a család, amely leginkább egy hajó legénységéhez hasonlítható. Minden tagja tette a maga dolgát, s egyszersmind mindegyik kész volt arra, hogy szükség esetén átvehesse a kormányt. Vagyis nem csak részfeladatokat, egy-egy munkafázist ismertek, végeztek, hanem rálátásuk volt az egészre. Minden mozzanatot megtanultak, gyakoroltak, így a részek egészévé összeállva váltak mindannyiuk számára életkeretű és élettaralommá egyben.”*

Nem volt olyan táj, amelynek állattartása ne kapcsolódott volna össze a fás-erdős legeltetési rendszer valamely elemével

Szürkemarhák a Bükki Nemzeti Park Igazgatóság kezelésében lévő Hidegkúti fás legelőn (Cserépfalu, Borsod – Abaúj – Zemplén megye)

Jószágok a fás-erdős legeltetési rendszerekben

Magyarországon a fás-erdős legeltetési rendszerekben a külterjes állattenyésztésben tartott összes fajt legeltették, és a mai napig legeltetik (ide tartozik a szarvasmarha, juh, sertés, ló, szamár, bivaly, kecske, liba, kacska és egyéb baromfi) (Hegy 1978, Szabadfalvi 1986, Paládi-Kovács 1993, Békefi 2011). Ezen rendszerek előnyeiket legjobban kihasználó és hátrányaival legjobban megbirkózó jószágok a táji adottságokhoz adaptálódott őshonos vagy régi fajták. A 19. század során elkezdődött fajtaváltás következtében a 20. század elejére már jelentős mértékben visszaszorultak azok a kárpát-medencei tájfajták, melyek a külterjes legeltetésre legalkalmasabbak voltak. A fajtaváltás háttérében elsősorban a haszonvétel megváltozása és a takarmányozás új módszerei álltak. Az új fajták az erdei, külterjes legeltetés adta feltételeket már nem vagy kevésbé bírták (Zólyomi 1968, Petercsák 1983, Paládi-

Kovács 1993, Eperjessy 2006). A sertések közül a 19. század közepén már eltűntek azok a tájfajták, melyek magyarországi fás-erdős legeltetési rendszerben fejlődtek ki. Egyik ilyen fajta a bakonyi sertés, mely híres volt vadságáról és

nagy tűrőképességéről is (Ébner 1933, Hegyi 1978). Ezt a fajtát a 19. század végére teljesen leváltotta a félintenzív mangalica (Tálas 1939, Hegyi 1978, Szabadfalvi 1968a). Az 1970-es években szinte egyik napról a másikra megszűnt a sertések legeltetése, és az addigra széles körben elterjedt angol fajták váltak egyeduralkodóvá (Tálas 1942). A juhok fajtaváltása is a 19. században kezdődött a merinói fajta elterjedésével, amelynek bár szüksége van istállóra is, alapvetően a külterjes legeltetéshez szokott (Hegyi 1978, Paládi-Kovács 2003). A szarvasmarha fajtaváltása is a 19. században indult meg, egyre inkább a tejelő és intenzív fajták tartása terjedt el (Hegyi 1978).

.....
A legeltetés meghatározó eleme
a gyeplegelő, amelyet az erdőszült
vidékeken kizárólag emberi munkával
tudtak kialakítani és fenntartani
.....

Táj, növényzet és legelőgazdálkodás

A 19. század közepén indult hanyatlásnak az a fajta legeltetési gyakorlat, amelynek során a legelő jószággal az egész határt bejárták egy év folyamán, számos élőhelytípust érintve a jelenleg konvencionálisnak számító gyeplegelőkön kívül. Ennek során szinte minden talpalatnyi helyet kihasználtak a szűkös határban, s pontosan alkalmazkodtak a földművelés, határhasználat és vegetáció éves rendjéhez. Folyamatosan vándoroltak az erdei legelők, vizenyösebb-mocsaras területek, nyílt szárazabb gyepek, parlagok, ugaron hagyott területek és gabonaföldek között (Tálas 1939, Viga 1988, Eperjessy 2006, Andrásfalvy 2007, Belényessy 2011).

Nem volt olyan táj, amelynek állattartása ne kapcsolódott volna össze a fás-erdős legeltetési rendszer valamely elemével (Imre 1955, Szabadfalvi 1970, Petercsák 1984, Paládi-Kovács 1993, 2001, Eperjessy 2006). Voltak olyan erdők, amelyek alatt keményre taposta az állat a talajt, s voltak olyanok, amiken csak áthaladt a jószág, volt, ahová csak makkoltatás idejére járt be, vagy ahová csak a nagy szükség idején hajtották be az állatokat, és voltak, ahol rendszeresen vagy alkalmanként a jószágok számára gyűjtögettek. Az erdőszült tájak esetében ez egyértelműnek is tekinthető. Ezt támasztja alá az Andrásfalvy (2007) által közölt Duna-mentére jellemző erdő és legelő megnevezés összefonódása, illetve Hegyi (1978) megállapítása a Bakonyra vonatkozóan: „A századforduló első évtizedéig a Bakonyban nem volt fátlan legelő”. A Balaton és a Dráva között húzódó erdőterületek hasznosítási formáját meghatározta a külterjes állattartás, melyet Takáts (1986), ill. Hosszú (2009) gyűjtései is igazolnak. Mindemellett szükséges kiemelni, hogy a klasszikusan pusztai legel-

tetési rendszereknek is részét képezték a fásszárú növényzet által borított területek. Például a Hortobágyon legeltetett jászágókat a Debrecen városához tartozó Nagyerdőben teletették (Penyigey 1980), míg más állatokat távolabbi vidékek erdeibe hajtottak makkoltatni, teletetni (Balassa 1963, Szabadfalvi 1968b). A Duna-Tisza közén természetes és ültetett szárnyékerdők, illetve a tanyák körüli erdőfoltok és az utak menti erdősávok (allék, mezővédő fasorok) játszottak fontos szerepet a legeltetésben (Tálas 1936, Nagy-Czirok 1959).

A néprajzi tanulmányok a fás-erdős legeltetési rendszer gyakorlatát leginkább tölgy, bükk, homoki nyaras, vadgyümölcsfák alkotta ligetes és zártabb állományok, illetve ártéri keményfás és puhafás ligeterdők esetében említik (Szabadfalvi 1963, Petercsák 1977, Hegyi 1978, Takács 1980, Andrásfalvy 2007, Belényessy 2011). Fontos kiemelni, hogy Takács (1980) és Paládi-Kovács (2011) gyűjtései alapján a népi szóhasználat „erdei legelő”-nek nevezi az erdők által közrefogott kisebb-nagyobb tisztásokat is. A használt élőhelytípusok részletesebb leírása mindössze néhány esetben fordul elő (pl. Andrásfalvy (2007)).

A fás-erdős legeltetési rendszer kialakítása során a fásszárú és a lágyszárú növényzet arányainak és minőségének kialakítása és fenntartása jelentette a legfőbb kihívásokat. Az erdősült tájakban ez a fásszárú növényzet visszaszorítását jelentette (Takács 1980), míg a fátlan régiókban faültetésre volt inkább szükség (Tálas 1942, Szabadfalvi 1963, Csiszár 1974). A legeltetés meghatározó eleme a gyeplegelő, amelyet az erdősült vidékeken kizárólag emberi munkával tudtak kialakítani és fenntartani. Ezt az irtásgazdálkodás módszereivel végezték. A legelőtisztításra minden gazda legelőjoga arányában volt köteles kiállni, meghatározott számú napra. A „pucolásra” szánt napok száma változó volt. Családtagok vettek részt benne, volt ahol gyermekek is bekapcsolódtak. Baltát, csákányt, irtókapát használtak, és az összegyűjtött töviseket, gyomokat elégették. Mindez reggeltől estig tartó közösségi munkát jelentett (Takács 1980). Tudunk olyan példáról, hogy a gazda többnapos legelőirtással szerzett jogot több jászágó legeltetésére. Az adott területen a pásztor maga is felelős volt a legelő karbantartásáért, gyomok irtásáért (Hegyi 1978). Ha a legeltetés intenzitása csökkent, illetve a rendszeres legelőpucolást felhagyták, akkor a legelőrészek könnyen bebokrosodtak (Takács 1980, Petercsák 1983).

.....
Az egész országban jellemző
tartásmód volt a ridegtartás
.....

Külterjes legeltetés, ridegtartás

A jászágók külterjes legeltetésében alapvető fontosságú volt, hogy az erdei területek legeltetésével egyrészt megnőtt a legelő nagysága, másrészt az erdő adta szolgáltatásokat is tudták használni (Tálas 1939, Petercsák 1977, 1984, Eperjessy 2006, Andrásfalvy 2007).

Juhok delettetése a Kasztói-őstölgyes kocsányos tölgyei alatt (Bogyiszló, Tolna megye).

A 19. század végén és 20. század során a legeltetés alapvetően kétféle volt. Az egyikben a jószágok mindennap hazajártak, és a telet jellemzően istállóban töltötték, például a fejős tehenek vagy hazajáró sertések (Csiszár 1974, Hegyi 1978, Petercsák 1983). A másik típusba a ridegtartás tartozik, amelynek során az állatok rövidebb-hosszabb időszakon keresztül kint voltak, és azokra a forrásokra, illetve védelemre kellett támaszkodniuk, amelyeket alapvetően a növényzet nyújtott. Ide tartoztak a növendék marhák, a hízó sertések, a juhok és az idősebb csikók. Rideg tartásra lehetőség volt egész éven át (pl. erdei sertéstartás) vagy időszakosan tavasztól ősziig (pl. rideg gulya) vagy ősztől, a nagyobb hóesésig vagy akár tavaszig (makkoltatásra hajtott sertések) (Ébner 1933, Tálasi 1939, Szabadfalvi 1963, 1968b, 1970, Petercsák 1977, 1984 1986, Takács 1983, Takáts 1986, Hegyi 1978, Eperjessy 2006, Andrásfalvy 2007, Belényesy 2011). A fásszárú növényzet nyújtotta szolgáltatások mindkét legeltetési típusban meghatározóak, de a ridegtartás során nélkülözhetetlen szereppel bírnak. A tavasztól ősziig tartó időszakban zajló ridegtartás egyik előnye, hogy a munkára nem fogható és nem fejhető jószágok (pl. növendékek, meddők, hizlalni valók) gondozásával a gazdának nem kellett foglalatoskodnia, másrésről a településhez közelebb eső legelőhelyek túlterheltsége is csökkent (Hegyi 1978). *„Nálunk volt két-három koca is, aki kinn fialt az erdőben. Tővisből sövényt csináltunk a nyájnak. Egy kis részt lefedtük szalmával, hogy ha esik az eső, oda tudjon húzódni, jött hozzám. Jöttek a kismalacok is, akik már süldőnyi nagyságúak vótak. Mikor hazakerültek, egy istállóval vótak. Örült az ember, hogy olyan szép jószágok jönnek az anyjukkal haza.”* (Szabó Ferenc, Abara, 1991 in Bellon 2003:105-106)

Az egész országban jellemző tartásmód volt a ridegtartás, például a Duna-mente ártéri erdeiben (Andrásfalvy 2007), a Tisza-mentén (Bellon 2003), a Bakonyban (Tálasi 1939, Hegyi 1978), a Bükk és a Zemplén vidékén (Petercsák 1983). A gazdák kétheti rendszerességgel felkeresték a kint tartott jószágokat, és sót vittek nekik (Szabadfalvi 1963, Bellon 2003). Ez azt a célt is szolgálta, hogy az állatok ne felejtsek el, kihez tartoznak, és a tulajdonosok is szemrevételezhessek a jószágokat. A kint tartózkodó, őrzést és legeltetést folytató családtagoknak vagy a fogadott pásztorok számára tanyákat hoztak létre. Az emberek számára egyszerű kunyhót építettek, a jószágokat pedig többnyire tüskés bokrokkal körülvett karámba terelték éjszakára (Balassa 1973, Hegyi 1978, Takács 1982, Takáts 1986, Hegyi 1978, Eperjessy 2006, Andrásfalvy 2007). Az őszi hónapokban a nyáron át kint tartott jószágokhoz csatlakoztak vagy lecserélték őket a makkoltatásra hajtott állatok (ez részletesebben lentebb olvasható). A téli takarmányról való gondoskodás mindig nagy erőket igényelt a gazdák részéről, ezért a téli legeltetés kulcsfontosságú szereppel bírt. Az erdei legelők erre kiváló teret biztosítottak (Tálasi 1936, Petercsák 1977, Penyigey 1980, Andrásfalvy 2007, Belényesy 2011): *„Amíg a hó le nem esett, a legelők és az erdőknek rendszeres legeltetésre használt része szolgáltatott táplálékot a kint tartott állatnak. Ahogy viszont leesett a hó, és a lerágott, rövid füvet betakarta, annak felkaparása már nehezen történhetett volna. Célszerűbbnek mutatkozott ennél a kint tartott, legelő állatot olyan helyre terelni, ahol a fű hosszabban maradt, és a hó sem*

Falus csorda legeltetése Olaszfalu határában az 1970-es években

lephette úgy be, mint a sík legelőket. E célra berkes, lápos vidék mellett a még kevésbé felélt erdők voltak a legmegfelelőbbek, hol a fák között és a bokrok védelme alatt nagyobbra nőtt a fű, és a hóban is elérhetővé vált. A hosszú avarfű, mely télre szárazzá vált, így lett a teletetésnek fontos segítőjévé” (Takács 1980:40).

A ridegtartáshoz kapcsolódik és a hagyományos külterjes állattartás részét képezi az egész országot behálózó vándoroló legeltetés. Ennek során jobb legelőket, gazdagabb takarmányt, makkot kerestek, vagy éppen a lábón való piacra hajtás részeként terelték a jószágokat (szarvasmarhát, juhot, sertést) erdőn-mezőn át rövidebb, de

akár több száz kilométeres távolságra is (Szabadfalvi 1968a, 1968b, Hegyi 1978, Viga 1988). A hajtóutak során az erdők végcélként és pihenőként is szolgáltak (Tálasi 1939). Ez a fajta legeltetés, vándorló pásztorkodás a II. világháború után szinte teljesen megszűnt, de hagyományait a vándorjuhászok mégis továbbvitték (Petercsák 1983, Szabadfalvi 1972).

Az erdei termékek felhasználása

■ A farügy és a fagyöngy használata

Téli hónapokban, de elsősorban a kora tavaszi időszakban a fásszárú növényzet által nyújtott lehetőségek közül elsősorban a farügy (ahogy sok helyen hívják: ághegy vagy bimbó) jelentette az egyik takarmányforrást (Tálasi 1939, Takács 1980, Viga 1988, Paládi-Kovács 1983, Andrásfalvy 2007). A farügyeket a jószágot ellátó személy vágta le a fákról, amely akár az egész fa kidöntésével is járhatott. Maguk a jószágok is szívesen fogyasztották közvetlenül a fákról és a bokrokról. „Juhok tavasszal zsöngye fiatal hajtást ették, akkor már kereste a jobb életet és erdőre kíváncskozott” (Tálasi 1939: 17). Volt, ahol a farügyet rendszeresen

A fáslegelők egyik legfontosabb vadgyümölcse, a vadrögz

használták, például a Mecsekben, ahol a „*csak szalmán tartott hegyháti ökröket kora tavasszal úgy erősítették fel, hogy kihajtották erdőszélre és ott emberek baltával duzzadó rügyeket vagdaltak számukra*” (Paládi-Kovács 1983: 196). Kedvelt volt a tölgy, a mogyoró és a bükk rügye. A fűzök barkáit az illatuk miatt szerették. Istállózó takarmány részeként a rügyeket felszecs-kázva, szalmával keverve adták a jószágoknak (Petercsák 1986).

A farüggyel való takarmányozás jelentőségét mutatja, hogy számos peres és erdőrend-tartásra vonatkozó irat említi gyűjtését és a gyűjtés tiltását is, elsősorban a 18. századból (Tálas 1939, Takács 1980). Ez a tevékenység erdészeti szempontból a fiatalabb állományokban súlyos károkat is okozhatott. A farügy-gyűjtés gyakorlatát az 1960-as évek tájékáról is feljegyezte Takács (1980: 42): „*A takarmányból kifogyott szegényebb emberek a mátrai erdők bokraiból vágta fahegyét és azt etették meg éhező állataikkal*”.

A téli időszakban további kiegészítő takarmány volt a sárga fagyöngy (*Loranthus europaeus* Jacq.) is, amelynek használata lényegében a 20. század második felére eltűnt. Gyűjtötték juhoknak és szarvasmarháknak, ám elsősorban a sertéseknek adták (Herkely 1941, Vajkai 1959, Hegyi 1978, Paládi-Kovács 1983). A fagyöngyöt általában idősebb tölgyfákról vágta egy speciális görbekés segítségével (Herkely 1941, Takács 1980).

■ Lomblevél használata

A lombtakarmány használata egész Magyarországon elterjedt volt, szerepe a külterjes állattartás visszaszorulásával és a szántóföldi takarmányok termesztésével jelentős mértékben lecsökkent a 20. század második felére (Paládi-Kovács 1983, Andrásfalvy 2007). Lombtakarmány gyűjtésére középkori és kora újkori adatok is rendelkezésre állnak, amelyek elsősorban peres anyagokból és rendtartásokból ismertek. A pásztorok szívesen vág- tak lombot a jószágoknak, néha túl sokat is, ezért volt, ahol ezzel indokolták a balta vagy fejsze hordozásának a betiltását (Tagányi 1896, Takács 1980, Belényessy 2011).

Szarvasmarha, juh, kecske lombtakarmányozásáról írnak a legtöbbet, de a sertések is szívesen fogyasztották. Legkedveltebb lombszénának való fafajok: tölgyfa, hársfa, kőrisfa, mogyoró, nyárfa, akác, éger és fűzfa (Paládi-Kovács 1983, Petercsák 1986, Andrásfalvy 2007). A lombtakarmány-gyűjtés során a fákat nyesték, botolták, csonkolták (Takács 1980, Paládi-Kovács 1983, Szabó 2002, Andrásfalvy 2007). Ennek eredményeként jelleg- zetes alakú lombkoronák jöttek létre. A fák nyesésére vágó, csonkító és metszőszerszámok- kat használtak. Jellegzetes lombvágó szerszámok a csapott végű nagy kések, amelyekkel karvastagságú ágakat is le tudtak vágni (Takács 1980). Egyes vidékeken hágóvasakat is használtak, amelyeket az erdőtörvény értelmében csak télen lehetett használni. A lenyesett lombos ágakat és leveleket megszáritották, és száraz helyen, például az istálló padlásán tá- rolták, vagy kévébe, boglyába rakták. Gondatlan szárítás következményeként könnyen be- peneszedett (Paládi-Kovács 1983). A leveleket gyakran leforrázták, felszeccskázták és kor- pával vagy szénával keverve adták oda az állatoknak (Petercsák 1983). A paraszti gazdasá- gok mellett az uradalmi nagybirtokokon is gyűjtöttek lombot, mint például az Esterházy családhoz tartozó Környe faluban a birkamajor
A makk évezredek óta kiemelt takarmányforrás a külterjesen tartott lábasjószág számára
.....

A leveles ágnek szakrális jelentősége is volt az állattartásban. „Október 20-án levágtak egy leveles cserfa ágat, és feltették az akol padlására. Amikor először beetették a birkákat, ezt az ágat annyi felé törték, ahány etető volt. Minden etetőbe tettek belőle, és az ágnek olyan erőt tulajdonítottak, hogy a kemény télbe megvédi az állatokat a pusztulástól. Megőrzi a Szent Vendel” (Tamás 2009:30).

■ Lehullott levél, avar és moha használata

A lehullott levelet a jószágok maguktól is előszeretettel felcsipegették. „Amikor a dér meg- csípte nagyon jó volt a vadkörte levél, ha ezt a marha félnyersen eszi és nagyot iszik rá, ettől nő a hasa” (Tálas 1939). Erről számol be Tamás Károlyné Kis-Tóth Vilma (2009:30-31) ju-

hászasszony is: „Ha bokros területre értek, rágták az ághegyeket és száraz leveleket is. Az előző évi bányók, vagyis 10-11 hónapos toklyók „firnyákolva” bégetve csipegettek. De a juhász értette a panaszkodást. Úgy értelmezte, hogy „szúr a hegye”. Mire a sokat tapasztalt anyabirka – rendszert a fiatal toklyó anyja, hiszen sokáig együtt legeltek még – így válaszolt: „Levele, be vele”.

Szalmaszegény vidékeken és esztendőknben gyűjtötték is az avart, elsősorban alomnak, de ha a szükség úgy hozta, az éhező állatokat is takarmányozták vele (Szabadi 1960, Hegyi 1978, Petercsák 1983). A tölgyfalevél elsősorban alomnak volt jó, a juhar és szilfa levelét szükség-takarmányként leginkább borjakkal etették. A tölgyfalevet azért is szerették, mert a többihez képest nagyobb, szaporább és kevésbé törékeny volt (Petercsák 1986). A Bakonyban a helyi erdésszel kellett egyeztetni a gyűjtés előtt, és cserébe erdei munkákba (makkgyűjtés, csemeteápolás) kellett bekapcsolódni. A fiatal erdők talajáról nem volt szabad az avart elhordani (Hegyi 1978). Az avar összegyűjtésére száraz őszi időszak volt a legmegfelelőbb. A levelek betakarítására kizárólagosan fagereblyét használtak. Az összegyűjtött leveleket többnyire nagy kenderzsákokba tették, vagy szabadon, egy deszkákkal, husángokkal megmagasított oldalú szekerre tették és megtaposták, majd száraz helyen tárolták. Avar használatkor igyekeztek a jószág elé almozni, mert akkor kevésbé piszkította össze, és takarmányként is tudott szolgálni.

A mohát – az avarhoz hasonlóan – alomnak és takarmányként is gyűjtötték. A birkák a mohát jobban szerették, mint a szalmát (Tálaszi 1939, Herkely 1941, Hegyi 1978).

.....
Az elszórva álló fák, facsoportok
vagy erdőszélek mindig is fontos
szereppel bírtak a legeltetésben
.....

■ Vadgyümölcsök

A fás-erdős legeltetési rendszerek kialakítása során tudatosan hagyták meg az ehető termést adó és takarmányforrásként is szolgáló fafajokat, mint például a vadkörtét, a vadalmát, a húsos somot, de ide sorolhatók a makkot adó tölgyfajok és a bükk is (Ébren 1933, Szabadfalvi 1963, Hegyi 1978, Takács 1983). E fák termését a legeltetés során az állatok is szabadon felették, de emberi fogyasztásra is gyűjtötték (Vajkai 1959, Hegyi 1978). A vadgyümölcsöt és a makkot is annyira szerették az állatok (nem csak a sertések, hanem a szarvasmarha, a juh és a többi állat is), hogy alig lehetett őket az érés idején kordában tartani (Tálaszi 1939, Vajkai 1959, Viga 1986, Andrásfalvy 2007). Szeptember elején kezdték el az erdősültebb részekre hajtani, és ott a hulló vadgyümölcsökkel és makkal etetni a jószágokat. „Amikor a gulya a kaszálót kiélte, akkor Kisasszony (szeptember 8.) után érezte az erdő szagát” (Tálaszi 1939:17-18).

■ A makk és a makkoltatás

A makk évezredek óta kiemelt takarmányforrás a külterjesen tartott lábasjóság számára Magyarországon (Tagányi 1896, Csiszár 1974, Hegyi 1982, Takács 1983, Takáts 1986, Paládi-Kovács 1983). Fontos szerepét támasztja alá, hogy sok makkot adó erdőt nagy becsben tartottak még a 19. század végén is (Balassa 1963, Takács 1983). A 18-19. században a makkoltatás jelentős gazdasági hasznot jelentett Magyarország nagy részén (Hegyi 1978, 1982). A makk takarmányozásban betöltött fontos szerepe a kukorica elterjedésével csökkent, és a 20. század végére szinte el is feledték (Balassa 1973, Andrásfalvy 2009).

A makkal való takarmányozásnak három alapvető formája volt: 1. makk feletetése a legeltetés során, 2. gyűjtött makkal való takarmányozás istállóban, 3. makkoltatásra kijelölt helyen való „makkoltatáscélú” legeltetés. A makkot a sertések mellett a szarvasmarhák, a juhok, a lovak és a kecskék is szívesen fogyasztották. Magyarországon valamennyi tölgyfaj, tehát a kocsányos, a kocsánytalan, a molyhos, valamint a csertölgy és a bükk makkját is fogyasztották. Megoszlanak a vélemények, hogy melyik makkféleség volt a legjobb (Tálasi 1939, Balassa 1963, Szabadfalvi 1968, Petercsák 1977, Eperjessy 2006). A csertölgy volt kiszámíthatóbb, ám mégis legkevésbé kedvelt, mivel gyomorégést kaptak tőle a jóságok. A tölgytől lágyabb, a bükkötől keményebb és több lesz az állatok zsírja. Volt, ahol emiatt tudatosan mindkét makkra hajtottak (Petercsák 1977). A makk fogyasztása leginkább a szalonna és a zsír minőségét és mennyiségét befolyásolta. A makkon hizlalt sertések szalonnája sárgásabb és puhább volt, a zsír is sárgásabb és hígabb, a libazsírhoz hasonló. A makkon hizlalt sertéseket levágás előtt 3-4 hétig kukoricára fogták, hogy a szalonnáját és zsírájának jellegét stabilizálják (Szabadfalvi 1968).

A makk nem biztosított állandó és biztos alapot a sertéstartásra és hizlálásra. Bőséges esztendőknél a szűkösebb időkre is gyűjtöttek, és akkortájt kint a legelőn is jóformán csak azt ették a jóságok. Sokszor 3-5 év, de némelykor 10 év is eltel, mire újra elegendő termést hoztak a fák. A makk őszelejen kezdett el hullani, először a férgesebb, aztán ha megcsípte a dér, akkor az egészségesebb makkok is könnyen lehulltak.

A makkot inségesebb időkre gyűjtöttek és elraktározták, illetve „ínyencségként” rendszeresen kiegészítették vele a takarmányt. Egy 1616-ból származó forrás így ír a makkgyűjtésről: „A disznóknak telettetések idején makk szedessék az erdőn és vermekbe töltsék az előbbi szokás szerint, hogy így se tavasz, se korpá a gondviseletlenség miatt a makkoló disznókra ne kelljen” (Hegyi 1978). Makkot gyűjteni a férfiak és az asszonyok is jártak. Ha nem találtak eleget, hosszú póznával verték le a makkot. Zsákba öntve szállították haza és szellős helyen szárították meg vagy a kenyérsütés után a kemencébe tették megszáritani.

.....
Az erdőterületeken a legeltetést akkor kezdték el, amikor a marha „szája alól kinőtt a csemete”
.....

A jószágoknak leforrázva vagy ledarálva adták oda (Szabadfalvi 1963). Volt, ahol a takarmányozásra szolgáló makkot elvermelték, szalmával befedték, meglocsolták, hogy kicsírázzon, mert így jobban szerette a sertés és még a foga se vásott el a kemény makkhéjtól (Szabadfalvi 1963, Balassa 1973, Hegyi 1978, Bellon 2003). Szedett makkal való etetésre vonatkozóan még az 1960-70-es évekből is vannak adatok (pl. Zemplén, Bükk, Hajdúság, Bakony) (Szabadfalvi 1963, Hegyi 1978, Viga 1986). Makkot nem csak az állatoknak, hanem eladásra is gyűjtöttek az erdészetek számára.

A szervezett, erdőben való makkoltatás gyakorlatáról – a makkgyűjtéshez hasonlóan – az 1970-es évekből, északkelet Magyarországról származik az utolsó adat (Viga 1986). A makkoltatás az erdei legeltetés egy speciális válfaja, szabályozások és gyakorlati kivitelezés szempontjából is (Balassa 1973, Takács 1983, Paládi-Kovács 1993). Szinte egyedülként azon fás-erdős legeltetési tevékenységek közé tartozott, amelyet mindig a terület tulaj-

Mozsgai József díjnyertes bikájával, Mozsi Major, Sellye (Baranya megye)

donosa szabályozott, és csak nagyon kivételes esetekben lehetett szabadon végezni. A makkoltatás menete az egész országban hasonló módon történt. A föld tulajdonosa az általa kijelölt személyek (pl. városok esetében bíró, főtanácsos) vezetésével megbecsülték az adott év makktermését, majd ennek alapján eldöntötték, hogy mennyi állat takarmányozására, legeltetésére alkalmas. Ha a saját jószágon felül is tudtak fogadni idegen nyájakat, akkor ennek a lehetőségét kidobolták, későbbiekben az újsághirdetések is gyakorivá váltak (Kodolányi 1942, Szabadfalvi 1968a, b, Balassa 1973, Csizsár 1974, Wittner 1978, Takács 1983, Filep 1989).

A makkoltatás gyakorlati kivitelezéséről a néprajzi irodalomban viszonylag kevés részletes információ áll rendelkezésünkre. A makkoltatásra szegődő kondák, nyájak kint háltak az erdőben, a tanyákon (Szabadfalvi 1963, 1968a, b, Takács 1983, Takács 1986). Balassa (1973:73) közli a Bodroghözéből, hogy kétféle rendje volt a makkoltatásnak: az első, amikor „a tanyától sugárszerűen indultak és napközben útba ejtettek egy itatóhelyet, forrást, a másik, hogy a tanyát körbelegeltették és visszatértek itatni”. Több helyen kiemelik, hogy azok voltak a jó helyek, ahol itatni is lehetett, mert a makkoltatás során nagyon kívánja a jószág a vizet. Gyakorlatban a makkoltatás szeptembertől, az első nagyobb hóig és az itatásra szolgáló vizet befagyásáig tartott, a jogszabály szerint márciusig (Kodolányi 1942, Balassa 1973, Szabadfalvi 1963, 1968). Külön engedéllyel tavaszi makkoltatásra is volt példa, például a debreceni Nagyerdőben (Penyigey 1980). A legeltetés rendjében az egy területen makkoltató pásztorok megegyeztek egymás között (Szabadfalvi 1968a). Az állatok hajtásának intenzitását többnyire a makk fogyasztásának mértéke határozta meg (Szabadfalvi 1968a).

Delelő, árnyéktartó fák, erdőszélek használata

Az elszórva álló fák, facsoportok vagy erdőszélek mindig is fontos szereppel bírtak a legeltetésben (Tálas 1942, Takács 1986, Eperjessy 2006, Andrásfalvy 2007). A szabadon álló fákat a legelőn tudatosan választották ki, elsősorban a vadkörtét, a tölgyet és a legszebb lombkoronát ígérő csemetéket hagyták meg (Takács 1980). Ezeknek a terebélyes fáknek, delelőhelyeknek többszörös hasznát is tulajdonították, amelyek alapvetően a legelő jószág és a legeltetést végzők jóllétéhez járultak hozzá: mindenki számára árnyékot, pihenő helyet biztosítottak; termésüket a legelő állatok és a vadgyümölcsfák esetében az emberek is fogyasztották; az állatok dörgölődőzfakként is használták; élőhelyet nyújtottak azoknak a madaraknak, amelyek szívesen fogyasztották az állatot és embert is egyaránt bosszantó, jószágokat zavaró böglyöket, legyeket (Tálas 1939, 1942, Hegyi 1978, Paládi-Kovács 1982, Petercsák 1983, Bellon 2003, Eperjessy 2006).

A legjobb delelőhelyek széljárta területeken voltak, amelyek a meleg nyári napokon még inkább segítették a hűsölést és a rovarok távoltartását az állatokról. A delelőhelyek ita-

tásra alkalmas vízfolyások, patakok, források vagy kút mellett voltak, ahol rendszerint itató-vályú is volt. Többnyire 11-12 óra tájban kezdtek deleltetni, és 2-3 óra környékén fejezték be, amikor újra megitták a jószágokat (Hegyi 1978, Eperjessy 2006). Deleltetés során többnyire nem kerítették be az állatokat. Sertések esetében a deleltetésre szolgáló terebélyes fákat tüskés bokrokból álló kerítéssel vették körbe, például Somogyban (Takács 1986) vagy a Bakonyban is (Hegyi 1978). Deelés során a pásztor is megpihent, többnyire ilyenkor hozták utána az ebédet, szunyókált vagy faragással, furulyázással, vagy ha szükséges volt, jószágok gyógyításával töltötte idejét. S mindeközben a bojtárok gyűjtögettek, mada-rásztak, szerszámnak való nyelet vágtak az erdőn (Takács 1986, Eperjessy 2006).

Az erdei legeltetés előnyei és hátrányai, tilalmasok

Az egykori fás-erdős tevékenységekről a legtöbb információ peres iratokból és rendtar-tásokból áll rendelkezésünkre (Tagányi 1896, Takács 1983, Filep 1989, Andrásfalvy 2007, Belényessy 2011), mégis keveset tudunk az erdei legeltetés részleteiről. Andrásfalvy (2007:363-365) írja le, hogy az erdőterületeken a legeltetést akkor kezdték el, amikor a marha „szája alól kinőtt a csemete”. Erre figyelni kellett, mivel a friss hajtás a marháknak kedvelt csemegéje volt, ezért a legeltetés akár végzetes is lehetett a fiatalabb fákra. Fiatalosban télen sem legeltettek. A kecskét szinte mindenhol kilitoltták (Hegyi 1978). Az erdészeti rendtartások vágások előtt és után rendelték el a fás-erdős tevékenységek tiltását. Ennek a hossza tájanként és erdőállományonként változhatott, van adat 7, 14 és 25 tilalmas évre is (Petercsák 1984, Viga 1988). A 18. században és 19. század első felében, amikor még több használati jog illette meg a parasztságot, az erdőben való legeltetés jelentősége igen nagy volt, azért, hogy az egyes területeket érő legelőnyomást és az ezzel járó károkat csökkentsék. Többek között a Bükkből van arra adat, hogy a faállomány utánpótlásának biztosítása érdekében ún. váltakozó legelőket alakítottak ki. Az így legeltetett részeket időnként felújították. A legeltethető és nem legeltethető részek határán a fákat embermagasságban megfestették fehér festékkel. Az esetleges károkért a pásztorok feleltek, a legeltetést pedig az erdőfelügyelőség ellenőrizte és szabályozta (Viga 1988). Az erdei legeltetés tájra, környezetre tett negatív hatásai mellett pozitívokat is számon tartottak, például a hajdúsági erdők esetében Szabadi (1960:305) ír erről: „A jószág ellátásán kívül a legeltetésnek az erdő-gondozásban is nagy szerepe volt. Egyrészt a jószág megrágyázta az erdő földjét, s így szebben fejlődtek a fák, másrészt az erdő megszabadult a sok fűtől, amely a tavaszi szélről, naptól megszáradt, és sok esetben okozója volt az erdőégésnek”.

Záró gondolatok

A rendelkezésre álló néprajzi irodalomban elsősorban a 18. századtól a 20. század első feléig terjedő idő története tárul fel.

Magyarországon az elmúlt 200 évben ez a fajta gazdálkodás jelentős mértékben visszaszorult (Varga et al. 2015, Varga et al. 2016). Európa már erdősült vidékeinek hagyományos fás-erdős legeltetési rendszereivel is összehasonlítva hasonló tendenciákat figyelhetünk meg, csak más-más idő léptékben. Vannak vidékek, ahol szinte teljesen felhagyták ezt a fajta gazdálkodási módot (pl. Németország és Csehország) és vannak vidékek, ahol a mai napig folyamatosan gyakorolják (pl. Szerbiában az erdei sertéstartást) (Forejt et al. 2017, Hartel et al. 2015, Plieninger et al. 2015). Mindezek ellenére Európában a mai napig a legelterjedtebb agrárerdészeti mód a fás-erdős legeltetési rendszerek alkalmazása (den Herder et al. 2017).

Európa más országaihoz hasonlóan Magyarországon az elmúlt években természetvédelmi célú kezelések kapcsán, illetve az agrár-támogatásoknak és magának a külterjes állattartás iránti érdeklődésnek köszönhetően ismét éledezni kezdtek a fás-erdős legeltetési rendszerek (Molnár et al. 2016, Roellig et al. 2016). Hazánkban mindezt még inkább elő fogja segíteni az erdei legeltetés újbóli engedélyezése is. Gyakorlati megvalósítók közé tartozik számos gazdálkodó, mint például a Sellye határában legeltető Mozsgai József szarvasmarha tenyésztő, aki innovációként a borjakat makkon hizlalja (Mozsi Major (<http://www.mozsimajor.hu/>)), vagy a Vácakő majort üzemeltető család, akik Dudar község határában egy becserjésedett fás legelőt újíítottak fel irtással, a vadgyümölcsfákat tudatosan meghagyták, és a termésükből készült termékeket árusítják is (<https://www.facebook.com/vacakomajor/>). Továbbá itt említhető Varga Antal, az Olaszfaluban található Zöldág Lovasudvar (<https://www.facebook.com/zoldaglovasudvar/>) tulajdonosa és vezetője, aki városból visszatérve szülőfalujának egyik felhagyott fáslegelőjét kezdte el újra hasznosítani. Ide sorolható több nemzeti parknak a fás legelők megújítására és fenntartására vonatkozó természetvédelmi kezelése is (pl. Bükk Nemzeti Parki Igazgatóság, Cserépfalu határában fekvő Hidegkúti-fás legelő) (Varga et al. 2017). Európai példák közül számosat lehetne említeni, ezek közül is kiemeljük az Ibériai-félsziget tölgyeseiben a makkoltatás reneszánszát (Olea & San Miguel-Ayanz 2006), illetve az erdélyi lombtakarmány-gyűjtés felélesztésére vonatkozó törekvéseket. Mindehhez pedig hozzájárul az egész Európai Unióra vonatkozó agrárerdészeti stratégia, amiben a fás-erdős legeltetési rendszerek innovációja kiemelt szereppel bír (European Commission 2013). A jövőben a fás-erdős legeltetési rendszerek használatának további megerősödésére lehet számítani, mivel az Európai Unió tudatosan segíti és támogatja azokat, akik agrárerdészeti rendszer részeként fás-erdős legeltetési rendszerekben szeretnének gazdálkodni (lásd. AGFORWARD (<http> 4.), AFINET (<http> 5.), Burgess et al. 2015, den Herder et al. 2017).

Szabadtartásos, földrajzi árujelzővel ellátott baromfi Délnyugat-Franciaországban, telepített tengerparti fenyő (*Pinus pinaster*) erdőben

Extremadura tartomány örökzöld tölgyeseiben legelő juhnyáj